

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
وَصَلَّى اللَّهُ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِهِ الطَّاهِرِينَ

مطالعات قرآنی و حدیث

دوفصلنامه علمی - تخصصی مطالعات قرآن و حدیث

سال چهارم، شماره اول / پاییز و زمستان ۱۳۸۹

صاحب امتیاز: دانشگاه امام صادق (ع)

مدیر مسئول: دکتر رضا محمدزاده

سرمدیر: دکتر مهدی ایزدی

مدیر داخلی: محمد جانی پور

اعضای هیئت تحریریه (به ترتیب الفبا)

آذرتاش آذرنوش استاد دانشگاه تهران
مهدی ایزدی دانشیار دانشگاه امام صادق (ع)
محمدباقر باقری کنی دانشیار دانشگاه امام صادق (ع)
عبدالکریم بی آزار شیرازی دانشیار دانشگاه الزهراء (س)
احمد پاکتچی استادیار دانشگاه امام صادق (ع)
سید محمدباقر حجتی استاد دانشگاه تهران
سید حسن سعادت مصطفوی دانشیار دانشگاه امام صادق (ع)
سید کاظم طباطبایی استاد دانشگاه فرودسی
عباس مصلائی پور یزدی دانشیار دانشگاه امام صادق (ع)
سید رضا مؤدب استاد دانشگاه قم

مترجم چکیده‌ها به انگلیسی: دکتر محمود کریمی

مقالات این دوفصلنامه لزوماً بیان‌کننده دیدگاه دانشگاه نیست.

نقل مطالب تنها با ذکر کامل مأخذ رواست.

۱۶۸ صفحه / ۳۰۰۰۰ ریال

امور علمی و تحریریه: دانشکده الهیات، معارف اسلامی و ارشاد

تلفن: ۵-۸۸۰۹۴۰۰۱، داخلی ۳۷۴، نمابر: ۸۸۰۸۰۴۲۴

تهران، بزرگراه شهید چمران، پل مدیریت، دانشگاه امام صادق (ع)

E-mail: Quranmag@isu.ac.ir

Quranmagisu@mihanmail.ir

امور فنی و توزیع: مرکز تحقیقات میان رشته‌ای علوم انسانی و اسلامی، اداره نشریات

داخلی ۲۴۵، نمابر: ۸۸۵۷۵۰۲۵

صندوق پستی ۱۵۹-۱۴۶۵۵

http://mag.isu.ac.ir

E-mail: mag@isu.ac.ir

گامی به سوی تحلیل محتوای آیات قرآن

از منظر روان‌شناسی اجتماعی

تاریخ دریافت: ۱۳۸۸/۱۲/۲

تاریخ پذیرش: ۱۳۸۹/۴/۲۸

هومن نامور*

فاطمه ذهبی**

چکیده

قرآن کریم مردم را به سیر و گردش در روی زمین و مشاهده آفریده‌های جهان هستی و همچنین تفکر و تدبیر درباره آن‌ها تشویق می‌کند. در این تحقیق، پژوهش‌گر تلاش دارد تا به منظور شناخت بیش‌تر مفاهیم نهفته در آیات قرآن، به تحلیل محتوای آن‌ها از دیدگاه روان‌شناسی اجتماعی پرداخته و مضامین مرتبط با این حوزه را استخراج نماید. بدین منظور، جهت استخراج مفاهیم روان‌شناسی اجتماعی از آیات قرآن و دسته‌بندی آن‌ها، تفاسیر متعددی از جمله نمونه، المیزان و راهنما مورد مطالعه قرار گرفته و مفاهیم هر آیه به طور مجزا استخراج و سپس طبقه‌بندی شده و در نهایت جهت تأیید، برای خبرگان در این زمینه و اساتید علوم قرآنی ارسال شده است. پرسش اصلی این تحقیق آن است که آیا در آیات قرآن مجید، مفاهیم روان‌شناسی اجتماعی نیز وجود دارد و چه نوع مفاهیمی؟ با اتکا به یافته‌های به دست آمده، می‌توان ادعا نمود که آیات قرآن مجید دارای مفاهیم اساسی روان‌شناسی اجتماعی بوده و در این زمینه مدل مفهومی خاصی را تبیین می‌نمایند.

واژگان کلیدی

قرآن کریم، روان‌شناسی اجتماعی، تحلیل محتوا

Hooman.namvar@gmail.com

Zahabi_ir@yahoo.com

* استادیار گروه روان‌شناسی دانشگاه آزاد اسلامی ساوه

** کارشناس ارشد روان‌شناسی دانشگاه آزاد اسلامی ساوه

مقدمه

قرآن، اعظم موجودات عالم است و پس از ذات اقدس الهی، هیچ هم سنگ و هم وزنی در عالم هستی ندارد. قرآن ثقلِ اکبر است و مفاهیم آن عمیق و لایه لایه ای بوده، دارای ظاهر و باطن و محکم و متشابه است و امکان برداشت‌های جدید و نو به نو از آیات آن همه روزه به فراخور فهم و درک انسان‌ها وجود دارد. حوزه دیگر، حوزه علم روان شناسی و مفاهیم پیچیده و مبهم شناخت انسان و اجتماع آن است.

ارسطو اولین کسی بود که برخی از اصول اساسی نفوذ اجتماعی متقاعد سازی را صورت‌بندی کرد. اما با اینکه وی اظهار داشت انسان حیوانی اجتماعی است، احتمالاً نخستین کسی نبود که به این مشاهده پرداخته بود. اغلب انسان‌ها بیش‌تر وقت خود را در تعامل با مردم دیگر می‌گذرانند، تحت تأثیر آن‌ها قرار می‌گیرند، آن‌ها را تحت تأثیر قرار می‌دهند، آن‌ها را شاد می‌کنند، خشمگین می‌کنند و... پس کاملاً طبیعی است که فرضیه‌های زیادی راجع به رفتار اجتماعی انسان وجود داشته باشد.

در این میان آنچه مهم است، وجود فرضیه‌هایی در خصوص روان شناسی انسان در قرآن کریم است. به این منظور پژوهشگر به تحلیل محتوای آیات قرآن از دیدگاه روان شناسی اجتماعی پرداخته و تمامی آیات قرآن را مورد مطالعه قرار داده است تا فرضیه خود را مورد تحقیق و بررسی قرار دهد.

۱. روان شناسی اجتماعی

تقریباً به تعداد روان شناسان اجتماعی، برای روان شناسی اجتماعی تعریف و نظریه وجود دارد. شاید اگر به جای آوردن فهرستی از این تعاریف، بگذاریم موضوع و محتوا، این شاخه از دانش را تعریف کنند، آموزنده‌تر باشد. با این حال در این مقاله ناگزیر از آن هستیم که برای این علم تعریفی ارائه دهیم. روان شناسی اجتماعی عبارت است از نفوذی که مردم بر عقاید یا رفتار دیگران دارند (ارنسون، ۱۳۸۶، ص ۲؛ کریمی، ۱۳۸۲، ص ۵۴).

مفاهیم متعددی در حوزه علم روان شناسی اجتماعی قابل احصاء و بررسی هستند از جمله هم‌رنگی اجتماعی، تبلیغات و ارتباطات جمعی، شناخت اجتماعی، پیشداوری

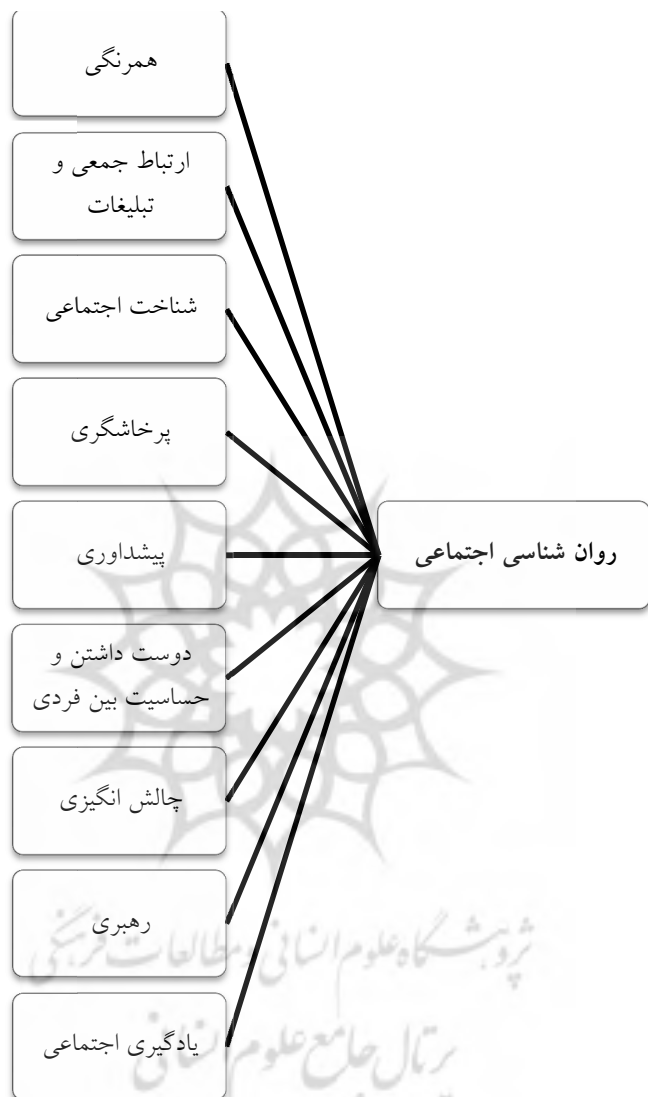
اجتماعی، دوست داشتن و حساسیت بین فردی، چالش‌انگیزی، رهبری و در نهایت یادگیری اجتماعی. هر کدام از این مفاهیم نیز شامل زیرمجموعه‌هایی هستند که در ادامه بیان خواهد شد.

سوال اصلی که این پژوهش به دنبال پاسخ‌گویی بدان است، این است که آیا در آیات قرآن مجید مفاهیم روانشناسی اجتماعی وجود دارد یا خیر؟ آیا می‌توان چنین مقوله‌هایی را از آیات قرآن استخراج نمود؟ قرآن کریم چگونه این مقوله‌ها را در کنار یکدیگر طبقه‌بندی نموده است؟

روش تحقیق به‌کار رفته در پژوهش حاضر، روش «تحلیل محتوا»^۱ است. تحلیل محتوا روشی است که تلاش دارد محتوای پیام را به طور کمی، علمی و نظام‌مند بررسی نماید (کرپندورف، ۱۳۸۶، ص ۴؛ محمدی مهر، ۱۳۸۹، ص ۴۳).

بر مبنای تعریف فوق، در این پژوهش برای تحلیل محتوای پیام آیات قرآن مجید، از فن تحلیل محتوای مضمونی استفاده گردیده است. در روش مضمونی، مضامین آیات قرآن مقوله‌بندی شده و پس از درج واحد ثبت و واحد زمینه ذیل هر کدام از مضامین اصلی حوزه روان‌شناسی اجتماعی، هر مجموعه به صورت مجزا طبقه‌بندی شده‌اند (کرپندورف، ۱۳۸۶، ص ۸؛ یوسف زاده، ۱۳۸۸، ص ۹۵).

پس از مقوله‌بندی و کدگذاری‌های متعدد، مضامین آیات قرآن با توجه به ترجمه فارسی آن‌ها بر مبنای تفاسیر نمونه، *المیزان* و *راهنما*، طبقه‌بندی و سپس با استفاده از نرم افزار «اس.پی.اس.اس»^۲ تحلیل شده‌اند. واحدهای مورد مطالعه ۶۲۳۶ آیه قرآن مجید هستند که از این میان، در حدود ۴۲۰۴ آیه، مفاهیم اساسی روان‌شناسی اجتماعی را در خود داشتند که کدگذاری و طبقه‌بندی گردیده و سپس هر یک از آن‌ها از نظر ارتباط با مسئله اصلی و سوال پژوهش حاضر، مورد تجزیه و تحلیل واقع شده‌اند. بدین وسیله فهرستی از مفاهیم مرتبط که شامل نمودار ذیل می‌باشد، تهیه و بر اساس آن آیات قرآن استخراج شده است.

نمودار ۱. مفاهیم اصلی روان‌شناسی اجتماعی

۲. مفاهیم روان‌شناسی در قرآن

در ادامه به تفکیک، به شرح مختصری از مهمترین مفاهیم حوزه روان‌شناسی اجتماعی که در آیات قرآن کریم به آن‌ها اشاره گردیده است، می‌پردازیم.

از جمله مطالبی که مورد توجه خاص اسلام قرار دارد؛ وحدت، اتحاد و هم‌رنگی است. انسان برای اینکه بتواند خود را با دیگران هماهنگ کند، شایسته است که دامنه حب ذات و خودخواهی را محدود کرده و در ایجاد موازنه میان خود، دوستی و نوع دوستی، همکاری با مردم و دراز کردن دست یاری به سوی آنان بکوشد.

قرآن کریم مردم را به محبت و همبستگی میان خود و همکاری و نگهداری همدیگر و برادری تشویق می‌کند، چنان که می‌فرماید: «وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنْتُمْ أَعْدَاءً فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ إِخْوَانًا وَكُنْتُمْ عَلَىٰ شَفَا حُفْرَةٍ مِّنَ النَّارِ فَأَنْقَذَكُم مِّنْهَا كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ» (آل عمران: ۱۰۳)؛ و همگی به رشته دین خدا چنگ زده و به راه‌های متفرق نروید و به یاد آرید این نعمت بزرگ خدا را که شما با هم دشمن بودید، خدا در دل‌های شما لطف و مهربانی انداخت و به لطف و نعمت خدا همگی برادر دین یکدیگر شدید.

همچنین در جایی دیگر می‌فرماید: «وَ أَنْ هَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا فَاتَّبِعُوهُ وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَنْ سَبِيلِهِ ذَلِكُمْ وَصَّاكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ» (انعام: ۱۵۳)؛ و این است راه راست، از آن پیروی کنید و از راه‌های دیگر که موجب تفرقه و پریشانی شماست و جز از راه خدا متابعت نکنید. این است سفارش خدا به شما، باشد که پرهیزگار شوید.

قرآن کریم از مؤمنان می‌خواهد که همدیگر را چنان دوست بدانند که برادری، برادرش را دوست می‌دارد و این خود انسان را راهنمایی می‌کند که در حُب ذات، زیاده روی نکند و تا حدی موجب تعدیل خوددوستی و مانع گسترش آن شود (نجاتی، ۱۳۸۸، ص ۱۱۶).

یکی دیگر از مواردی که قرآن مجید بر آن تأکید می‌کند، تبلیغ است. تبلیغ به عنوان وسیله‌ای که پیام خدا را به بندگانش می‌رساند، اهمیت بسیار دارد و اهمیت آن بیشتر در اهمیت هدایت است. در دین مبین اسلام، مراد از تبلیغ، آشنا نمودن مردم با احکام اسلامی و معارف الهی و بشارت دادن مؤمنان و انذار و هشدار مخالفان است. در قرآن کریم برای تبلیغ کلمات؛ انذار، بلاغ، تبشیر، تخویف، هدایت، ارشاد، دعوت، امر

به معروف و نهی از منکر آمده است که هر یک به بُعدی از تبلیغ اشاره دارد (قرائتی، ۱۳۸۹، ص ۳).

همچنین قرآن کریم بر وجود تشکیلاتی برای تبلیغ تأکید می‌کند و می‌فرماید: «وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ» (آل عمران: ۱۰۴)؛ از شما مسلمانان باید گروهی باشند تا مردم را به خیر بخوانند و امر به معروف و نهی از منکر کنند.

و در آیه دیگری می‌فرماید: «فَإِنْ حَاجُّوكَ فَقُلْ أَسْلَمْتُ وَجْهِيَ لِلَّهِ وَمَنِ اتَّبَعَنِ وَقُلْ لِلَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ وَالْأُمِّيِّينَ أَسْلَمْتُمْ فَإِنْ أَسْلَمُوا فَقَدِ اهْتَدَوْا وَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّمَا عَلَيْكَ الْبَلَاغُ وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ» (آل عمران: ۲۰)؛ اگر با تو، به گفتگو و ستیز برخیزند، (با آنها مجادله نکن!) و بگو: «من و پیروانم، در برابر خداوند (و فرمان او)، تسلیم شده‌ایم.» و به آن‌ها که اهل کتاب هستند [یهود و نصاری] و بی‌سوادان [مشرکان] بگو: «آیا شما هم تسلیم شده‌اید؟» اگر (در برابر فرمان و منطق حق، تسلیم شوند، هدایت می‌یابند و اگر سرپیچی کنند، نگران مباش! زیرا) بر تو، تنها ابلاغ (رسالت) است و خدا نسبت به (اعمال و عقاید) بندگان، بیناست.

حق انتخاب بر اساس تدبّر، تعقل، بصیرت و آگاهی یکی از امتیازات دین مبین اسلام است. اسلام، تبلیغات خود را بر اساس آزادی و از طریق منطق و موعظه استوار نموده است. رسول اکرم (ص) در یک روز چند نامه به چند نقطه جهان از جمله امپراطور روم، ایران، پادشاه حبشه و شام و یمامه فرستاد ولی دعوت او بر اساس ارشاد و هدایت بود نه اکراه و اجبار و یا تهدید و تطمیع (طباطبایی، ۱۳۸۸، ج ۴، ص ۷۳).

همچنین قرآن، انسان‌ها را از تفرقه به وحدت، از برادرکشی به اخوت، از جهل به علم، از شرک به توحید، از توحش به تمدن، از طاغوت پرستی به خداپرستی، از پلیدی و ذلت و حقارت به تقوی و عزت و ایثار دعوت می‌کند (قرائتی، ۱۳۸۹، ص ۹؛ عنبران، ۱۳۸۷، ص ۶۴).

از دیگر مفاهیمی که توجه قرآن پژوهان همواره بدان معطوف بوده است، انگیزه پرخاشگری در قرآن کریم است. انگیزه پرخاشگری، در رفتار تجاوز گرایانه انسان در برابر دیگران، با هدف آزار دادن آن‌ها، چه به صورت تجاوز فیزیکی و چه تجاوز لفظی

ظاهر می‌شود. قرآن کریم در جریان نقل داستان آدم و حوا و فریب خوردن آن‌ها توسط شیطان و اخراجشان از بهشت، به انگیزه تجاوز چنین اشاره می‌کند: «فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا فَأَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِ وَقُلْنَا اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ إِلَىٰ حِينٍ» (بقره: ۳۶)؛ پس شیطان آدم و حوا را به لغزش افکند تا از آن درخت بخورند و بدین عصیان آن‌ها را از آن مقام بیرون آورد. پس گفتیم که از بهشت فرود آید که برخی از شما برخی را دشمنید و شما را در زمین تا روز مرگ قرار و آرامگاه خواهد بود.

از جمله وظایف بسیار مهمی که در نظام زندگی اجتماعی انسان درخور دقت و توجه است، محبت و نوع دوستی است؛ زیرا انسانی که ناگزیر از تعامل با دیگر افراد جامعه است، در صورتی قادر به این نوع زندگی است که در جامعه از ارتباط توأم با دوستی و مهرورزی برخوردار باشد (هاشمی، ۱۳۸۹، ج ۳، ص ۹۴).

پیامبر اکرم اسلام (ص) مهرورزی را اساس خردورزی می‌داند و می‌فرماید: «رَأْسُ الْعَقْلِ بَعْدَ الدِّينِ التَّوَدُّدُ إِلَى النَّاسِ» (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۶۴۳)؛ اساس خرد پس از ایمان به خدا، مردم دوستی است.

یکی دیگر از عناصر اصلی در نظام اجتماعی که در قرآن جایگاه ویژه‌ای دارد، رهبری و مدیریت است. هیچ جامعه و سازمانی بدون نظام و سیستم مدیریتی و کنترلی نمی‌تواند به کمال خویش دست یابد. مدیریت است که می‌تواند نقش هدایتی، هماهنگی و نظارت را در جامعه بر عهده گیرد و افراد را در آن مسیر قرار دهد. مدیر و رهبر شایسته، نیازمند ویژگی‌هایی است که بصیرت، بینش سیاسی، وفق و مدارا، شرح صدر، حسن خلق، قاطعیت، انتقادپذیری، تغافل، امید و استقامت از جمله این عوامل هستند (اکبرنیا، ۱۳۸۸، ص ۹۲).

حضرت امیرالمومنین علی (ع) می‌فرماید: «وَإِنَّهُ لَا بُدَّ لِلنَّاسِ مِنْ أَمِيرٍ بَرٍّ أَوْ فَاجِرٍ» (رضی، ۱۳۸۰، خطبه ۴۰)؛ مردم را حاکمی باید، نیکوکردار یا توبه‌کار.

از دیگر موهبت‌های خداوند متعال بر انسان این است که به وی استعداد فطری، برای یادگیری و کسب معارف و علوم و مهارت‌ها و صنایع مختلف عطا کرده است که مایه افزایش توان انسان در تحمل بار مسئولیت زندگی در این جهان و در نتیجه سبب

عمران و آبادی آن می‌شود و به او امکان می‌دهد که توانایی‌ها و مهارت‌های خویش را افزایش دهد تا به آنچه که خداوند بنا به خواست خود برایش تضمین کرده، به مرحله‌ای از رشد و کمال انسانی برسد (نجاتی، ۱۳۸۸، ص ۲۲۳).

یک دسته از آیاتی که اهمیت مطالعات اجتماعی را در اسلام تعیین می‌کنند، آیاتی هستند که ضمن بیان احوال اقوام و امت‌های پیشین، انسان را دعوت به عبرت گرفتن از آن‌ها می‌کند. بنابراین هنگامی که خدای متعال می‌فرماید: «هُوَ الَّذِي أَخْرَجَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مِنْ دِيَارِهِمْ لِأَوَّلِ الْحَشْرِ مَا ظَنَنْتُمْ أَنْ يَخْرُجُوا وَظَنُّوا أَنَّهُمْ مَانِعَتُهُمْ حُصُونُهُمْ مِنَ اللَّهِ فَأَتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ حَيْثُ لَمْ يَحْتَسِبُوا وَقَدَفَ فِي قُلُوبِهِمُ الرَّغْبَ يُخْرِبُونَ بُيُوتَهُمْ بِأَيْدِيهِمْ وَأَيْدِي الْمُؤْمِنِينَ فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِيَ الْأَبْصَارِ» (حشر: ۲)؛ او کسی است که کافران اهل کتاب را در نخستین برخورد (با مسلمانان) از خانه‌هایشان بیرون راند! گمان نمی‌کردید آنان خارج شوند، و خودشان نیز گمان می‌کردند که دژهای محکمشان آن‌ها را از عذاب الهی مانع می‌شود اما خداوند از آنجا که گمان نمی‌کردند به سراغشان آمد و در دل‌هایشان ترس و وحشت افکند، به گونه‌ای که خانه‌های خود را با دست خویش و با دست مؤمنان ویران می‌کردند پس عبرت بگیرید ای صاحبان چشم.

به عبارتی دیگر همان گونه که بسیاری از امت‌ها در اثر ظلم و فساد کیفر دیدند، شما هم اگر کردار آنان را انجام دهید به همان سرنوشت دچار خواهید شد (هاشمی، ۱۳۸۹، ص ۶۴).

۳. تحلیل محتوای کیفی آیات قرآن

برای نمونه به تحلیل محتوای صورت گرفته بر روی یکی از آیات قرآن اشاره کرده و در ادامه جداول استخراج شده از تحلیل محتوای آیات را درج خواهیم کرد.

قرآن کریم می‌فرماید: «الَّذِينَ آمَنُوا وَ لَمْ يَلْبَسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ أُولَئِكَ لَهُمُ الْأَمْنُ وَ هُمْ مُؤْتَنُونَ» (انعام: ۸۲)؛ کسانی که ایمان آورده و ایمان خود را به شرک نیالودند، آنان را ایمنی و ایشان راه یافت‌گانند.

بر اساس ترجمه آیه، مفهوم درونی کردن که از جمله مفاهیم علم روان‌شناسی اجتماعی است، از مفهوم آیه استخراج می‌شود. مفهوم درونی کردن ارزش‌ها برای فرد و

حفظ ارزشمندی آن‌ها در شرایط مختلف، از جمله مهمترین مفاهیم روان‌شناسی اجتماعی است (ارنسون، ۱۳۸۶، ص ۸۴).

البته برای کسب اطمینان لازم، تفسیر آیه فوق از تفاسیر نمونه، المیزان و راهنما نیز مطالعه گردیده است تا مفهوم فوق برای پژوهشگر محرض و اثبات گردد. همچنین پس از طبقه بندی کلیه آیات دارای مفاهیم روان‌شناسی اجتماعی به همین ترتیب، مجموعه این آیات به همراه گروه بندی‌های صورت گرفته برای چندین پژوهشگر و محقق حوزه‌های علوم قرآنی و علم روان‌شناسی ارسال شده تا مورد ارزیابی قرار گرفته و در نهایت نتایج به دست آمده توسط ایشان تأیید شود.

جدول ذیل، گزیده‌ای از آیات قرآن کریم است که مفاهیم روان‌شناسی اجتماعی آن به شرح ذیل استخراج شده است:

جدول ۱. تحلیل محتوای آیات قرآن

عنوان	مفاهیم	نمونه	ترجمه	آدرس
مترجمی	متابعت	قُلْ إِنِّي أَخَافُ إِنْ عَصَيْتُ رَبِّي عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ	بگو من اگر به پروردگارم عصیان ورزم، از عذاب روزی هولناک می‌ترسم	زمر: ۱۳
	همانند سازی	وَمَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا كَمَثَلِ الَّذِي يَنْعِقُ بِهٖ مَا لَا يَسْمَعُ إِلَّا دُعَاءً وَبِدَاءً صُمُّ بَكْمٌ عُمَىٰ فَهَمْ لَا يَحْقِلُونَ	و مثل دعوت کننده کافر چون مثل کسی است که، حیوانی را جز صدا و ندایی مبهم، چیزی نمی‌شنود، بانگ می‌زند، آری کردند، لالند و کورند، در نمی‌یابند	بقره: ۱۷۱
	درونی کردن	الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِهٖ ظِلْمٌ أُولَٰئِكَ لَهُمُ الْأَمْنُ وَهُمْ مُهْتَدُونَ	کسانی که ایمان آورده و ایمان خود را به شرک نیالودند آنان را ایمنی و ایشان راه یافت‌گانند.	انعام: ۸۲
	نفوذ اجتماعی	وَقَالَ الْمَلَأُ مِنْ قَوْمِ فِرْعَوْنَ أَتَدْرُ مُوسَىٰ وَقَوْمَهُ لِيُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ وَيَدْرُكُوا أَبْنَاءَك قَالَ سَتَقْتُلُنَا أَبْنَاءَهُمْ وَتَسْتَحْيِي نِسَاءَهُمْ	و سران قوم فرعون گفتند: آیا موسی و قومش را رها می‌کنی تا در این سرزمین فساد کنند و موسی و تو و خدایانت را رها کند؟ فرعون گفت به زودی	اعراف: ۱۲۷

عنوان	مفاهیم	نمونه	ترجمه	آدرس
		وَإِنَّا فَوْقَهُمْ قَاهِرُونَ	پسرانشان را می‌کشیم و زنانشان را زنده نگاه می‌داریم و ما بر آنان مسلطیم.	
ارتباط جمعی و تبلیغات	جذابیت	اذْهَبُوا بِقَمِيصِي هَذَا فَالْقَوُةُ عَلَيَّ وَجْهَ أَبِي يَأْتِ بَصِيرًا وَأَتُونِي بِأَهْلِكُمْ أَجْمَعِينَ	این پیراهن مرا ببرید و آن را بر چهره پدرم بیفکنید تا بینا شود و...	یوسف: ۹۳
	عزت نفس	إِذْ يُرِيكُهُمُ اللَّهُ فِي مَنَامِكَ قَلِيلًا وَلَوْ أَرَأَيْتَهُمْ كَثِيرًا لَفَشِلْتُمْ وَلَتَنَازَعْتُمْ فِي الْأُمْرِ وَلَكِنَّ اللَّهَ سَلَّمَ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ	ای پیامبر یاد کن آنگاه را که خداوند آنان (سپاه دشمن) را در خوابت به تو اندک نشان داد، و اگر ایشان را به تو بسیار نشان می‌داد قطعا سست می‌شدید و حتما در کار جهاد منزاعه می‌کردید، ولی خدا شما را به سلامت داشت، زیرا که او به راز دل‌ها داناست.	انفال: ۴۳
	سیاستمداران	وَتَادَى فِرْعَوْنُ فِي قَوْمِهِ قَالَ يَا قَوْمِ أَلَيْسَ لِي مُلْكُ مِصْرَ وَهَذِهِ الْأَنْهَارُ تَجْرِي مِن تَحْتِي أَفَلَا تُبْصِرُونَ	و فرعون در میان قوم خود ندا داد و گفتی مردم کشور من آیا پادشاهی مصر و این نهرها که از زیر کاخ‌های من روان است، از آن من نیست؟ پس مگر نمی‌بینید؟	زخرف: ۵۱
شناخت اجتماعی	قضاوت اجتماعی	وَاللَّهُ يَقْضِي بِالْحَقِّ وَالَّذِينَ يَدْعُونَ مِن دُونِهِ لَا يَقْضُونَ بِهِ شَيْءًا إِنَّ اللَّهَ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ	و خداست که به حق داوری می‌کند و کسانی را که در برابر او می‌خوانند عاجزند و به چیزی داوری نمی‌کنند در حقیقت خداست که خود شنوا و بیناست.	غافر: ۲۰
	مقوله بندی	يَوْمَ يَأْتِ لَا تَكَلَّمُ نَفْسٌ إِلَّا بِإِذْنِهِ فَمِنْهُمْ شَقِيٌّ وَسَعِيدٌ	روزی است که چون فرا رسد هیچ کس جز به اذن وی سخن نگوید آنگاه بعضی از آنان تیره بختند و برخی نیک بخت.	هود: ۱۰۵

عنوان	مفاهیم	نمونه	ترجمه	آدرس
	سوگیری	وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنَّ هَذَا إِلَّا إِفْكُ افْتَرَاهُ وَأَعَانَهُ عَلَيْهِ قَوْمٌ آخَرُونَ فَقَدْ جَاءُوا ظُلْمًا وَزُورًا	و کسانی که کفر ورزیدند گفتند: این کتاب جز دروغی که آن را برافته ای چیزی نیست و گروهی دیگر او را بر آن یاری کرده‌اند.	فرقان: ۴
برخاستگی	بقای اصلح	فَقَطَّعَ دَابِرَ الْقَوْمِ الَّذِينَ ظَلَمُوا وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ	پس ریشه آن گروهی که ستم کردند برکنده شد و...	انعام: ۴۵
	پالایش هیجانی	قَالَ رَبِّ بِمَا أَغْوَيْتَنِي لَأُزَيِّنَنَّ لَهُمْ فِي الْأَرْضِ وَلَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ	گفت: (شیطان) پروردگارا: به سبب آنکه مرا گمراه ساختی، من هم گناهانشان را در زمین می‌آرایم و همه را گمراه خواهم ساخت.	حجر: ۳۹
	ناکامی	وَلَوْ تَرَىٰ إِذْ وُفِّقُوا عَلَى النَّارِ فَقَالُوا يَا لَيْتَنَا نُرَدُّ وَلَا نُكَذِّبُ بِهِ آيَاتِ رَبِّنَا وَنَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ	وای کاش کافران را هنگامی که بر آتش نازل می‌شوند، می‌دیدید که می‌گویند کاش بازگردانده می‌شدیم و دیگری‌ات پروردگاران را تکذیب نمی‌کردیم و از مومنان می‌شدیم.	انعام: ۲۷
پیشداوری	قلب فکری	وَإِذَا بُشِّرَ أَحَدُهُم بِالْأُنثَىٰ ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَهُوَ كَظِيمٌ	و هرگاه یکی از آنان را به دختر مژده آوردند، چهره‌اش سیاه می‌گردد، در حالی که خشم و اندوه خود را فرو می‌خورد.	نحل: ۵۸
	اسناد	وَأَيَّةٌ لَهُمُ الْأَرْضُ الْمَيْتَةُ أَحْيَيْنَاهَا وَأَخْرَجْنَا مِنْهَا حَبًّا فَمِنْهُ يَأْكُلُونَ	و زمین مرده برهانی است برای ایشان که آن را زنده گردانیدیم و دانه از آن برآوردیم که از آن می‌خورند.	یس: ۳۳
	نکوهش	بَرَاءَةٌ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ إِلَى الَّذِينَ عَاهَدْتُمْ مِنَ الْمُشْرِكِينَ	این آیات اعلام بیزاری و عدم تعهد است از طرف خدا و	توبه: ۱

عنوان	مفاهیم	نمونه	ترجمه	آدرس
			پیامبرش نسبت به آن مشرکانی که با ایشان پیمان بسته‌اید.	
دوست داشتن و حساسیت بین فردی	لیاقت و شایستگی	سَلَامٌ عَلَيْكُمْ بِمَا صَبَرْتُمْ فَنِعْمَ عُقْبَى الدَّارِ	و به آنان (نیکوکاران) می‌گویند: درود بر شما به پاداش آنچه صبر کردید، راستی چه نیکوست فرجام آن سرای	رعد: ۲۴
	جاذبه بدنی	فَلَمَّا سَمِعَتْ بِمَكْرِهِنَّ أَرْسَلَتْ إِلَيْهِنَّ وَأَعْتَدَتْ لَهُنَّ مُتَّكًا وَأَتَتْ كُلَّ وَاحِدَةٍ مِّنْهُنَّ سِكِّينًا وَقَالَتِ اخْرُجْ عَلَيْهِنَّ فَلَمَّا رَأَيْنَهُ أَكْبَرْنَهُ وَقَطَّعْنَ أَيْدِيَهُنَّ وَقُلْنَ حَاشَ لِلَّهِ مَا هَذَا بَشَرًا إِنْ هَذَا إِلَّا مَلَكٌ كَرِيمٌ	پس چون همسر عزیز از مکرشان اطلاع یافت نزد آنان کسی فرستاد و محفلی به رایشان آماده ساخت و به هریک از آنان میوه و کاردی داد و به یوسف گفت: بر آنان درآی. پس چون زنان او را دیدند وی را بس شگرف یافتند و از شدت هیجان دست‌های خود را بردند و گفتند منزه است خدا، این بشر نیست. این جز فرشته‌ای بزرگوار نیست.	یوسف: ۳۱
چالش انگیزی	واقع گرایی	وَلَا تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكْتُمُوا الْحَقَّ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ	و حق را به باطل درنیامیزید، و حقیقت را با آن که خود می‌دانید کتمان نکنید	بقره: ۴۲
	فریب	يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَمَا يَخْدَعُونَ إِلَّا أَنفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ	و (منافقان) با خدا و مردم نیرنگی می‌بازند، ولی جز بر نیرنگ خویشان نمی‌افزایند	بقره: ۹
	کنترل در برابر تاثیر	إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أُنذِرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ	در حقیقت کسانی که کفر ورزیدند چه بیمشان دهی چه بیمشان ندهی یکسان است، آن‌ها نخواهند گروید.	بقره: ۶
رهبری	رهبری	إِنَّ عَلَيْنَا لَلْهُدَىٰ	همانا هدایت بر ماست	لیل: ۱۲

عنوان	مفاهیم	نمونه	ترجمه	آدرس
یادگیری اجتماعی	یادگیری اجتماعی	أَفَلَمْ يَهْدِ لَهُمْ كَمْ أَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنَ الْقُرُونِ يَمْشُونَ فِي مَسَاكِينِهِمْ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّأُولِي النُّهَى	آیا برای هدایتشان کافی نبود که ببینند چه نسل‌ها را پیش از آن نابود کردیم که اینک آن‌ها در سراهای ایشان راه می‌روند؟ به راستی برای خردمندان در این امر نشانه‌هایی عبرت‌انگیز است.	طه: ۱۲۸

پس از این مرحله، میزانی که هر مفهوم به خود اختصاص داده و همچنین میزان پراکندگی زیر گروه‌ها در هر جزء قرآن کریم، مطابق نمونه فوق بررسی و مورد تحلیل قرار گرفته و در نهایت با ثبت اطلاعات به دست آمده در نرم افزار اس.پی.اس.اس، فروانی‌ها شمارش و کدگذاری شده‌اند.

۴. تحلیل محتوای کمی آیات قرآن

در راستای پاسخ به سؤال اصلی پژوهش و با اتکا به نتایج تحلیل آماری می‌توان گفت تقریباً تمامی مفاهیم حوزه روان شناسی اجتماعی در قرآن کریم وجود داشته و هر کدام از فراوانی نسبی خاص خود در هر جزء قرآن کریم برخوردار هستند. این مفاهیم دارای زیرشاخه‌هایی بوده که در بررسی‌های آماری دقیق‌تر، میزان فراوانی هر کدام از این زیرشاخه‌ها نیز استخراج شده است که جدول سنجش فراوانی هر کدام از مفاهیم به همراه زیرشاخه‌های آن در ادامه آمده است. به عنوان مثال در ذیل مفهوم هم‌رنگی، زیر شاخه‌های؛ متابعت، همانند سازی، درونی کردن و نفوذ اجتماعی در آیات قرآن مجید یافت شده که از این گروه، بیشترین میزان، متعلق به عنوان «درونی کردن» است.

جدول ۲. مفاهیم هم‌رنگی در قرآن

ردیف	عنوان	فراوانی	درصد	فراوانی تجمعی
۱	درونی کردن	۳۲۶	۳۵/۲	۹۸/۸

۳۰/۶	۱۹/۱	۱۷۷	متابعت	۲
۴۲/۴	۷/۳	۶۸	همانند سازی	۳
۱۰۰/۰	۸	۷	نفوذ اجتماعی	۴
۶۲/۴		۵۷۸	جمع کل آیات	

در ذیل مفهوم تبلیغات و ارتباط جمعی نیز زیر شاخه‌های؛ جذابیت، عزت نفس و مفاهیم سیاسی در آیات قرآن یافت شده که بیشترین میزان متعلق به عنوان «جذابیت» است.

جدول ۳. مفاهیم تبلیغات و ارتباط جمعی در قرآن

ردیف	عنوان	فراوانی	درصد	فراوانی تجمعی
۱	جذابیت	۳۹	۴/۲	۵۱/۳
۲	عزت نفس	۱۸	۱/۹	۷۵/۰
۳	سیاستمداران	۱۹	۲/۰	۱۰۰/۰
جمع کل آیات		۷۶		۸/۲

در ذیل مفهوم شناخت اجتماعی نیز زیر شاخه‌های؛ قضاوت اجتماعی، مقوله بندی و سوگیری در آیات قرآن یافت شد اما مفاهیم مربوط به تفکر خودمدار در آیات قرآن یافت نشد. طبق گزارش آماری بیشترین میزان در این گروه متعلق به عنوان «سوگیری» است که آیات شامل این مفهوم به خطاها و سوگیری کافران و منافقان اسلام اشاره دارد.

جدول ۴. مفاهیم شناخت اجتماعی در قرآن

ردیف	عنوان	فراوانی	درصد	فراوانی تجمعی
۱	قضاوت اجتماعی	۱۵۰	۱۶/۲	۲۴/۰

۴۷/۸	۱۶/۱	۱۴۹	مقوله بندی	۲
۱۰۰/۰	۳۵/۳	۳۲۷	سوگیری	۳
۶۷/۵		۶۲۶	جمع کل آیات	

در ذیل مفهوم پرخاشگری نیز زیر شاخه‌های؛ بقای اصلح، پالایش هیجانی و ناکامی در آیات قرآن مجید یافت شد. در این گروه نیز بیشترین میزان متعلق به زیر شاخه «ناکامی» است که به ناکامی منافقان در رسیدن به اهداف خود اشاره دارد.

جدول ۵. مفاهیم پرخاشگری در قرآن

ردیف	عنوان	فراوانی	درصد	فراوانی تجمعی
۱	بقای اصلح	۱۲	۱/۳	۶/۹
۲	پالایش هیجانی	۴۰	۴/۳	۲۹/۷
۳	ناکامی	۱۲۳	۱۳/۳	۱۰۰/۰
جمع کل آیات		۱۷۵		۱۸/۹

در ذیل مفهوم پیش داوری اجتماعی نیز زیر شاخه‌های؛ قالب فکری، اسناد و نکوهش در آیات قرآن یافت شد که از این میان، بیشترین فراوانی متعلق به عنوان «نکوهش» است. خداوند در بسیاری از آیات قرآن، به نکوهش کافران و مخالفان یکتا پرستی و ظالمان پرداخته و آنان را مؤاخذه می‌کند.

جدول ۶. مفاهیم پیشداوری در قرآن

ردیف	عنوان	فراوانی	درصد	فراوانی تجمعی
۱	قالب فکری	۷	.۸	۱/۰
۲	اسناد	۱۹۸	۲۱/۴	۳۰/۷
۳	نکوهش	۴۶۲	۴۹/۸	۱۰۰/۰
جمع کل آیات		۶۶۷		۷۲/۰

در ذیل مفهوم دوست داشتن و حساسیت بین فردی نیز زیر شاخه‌های؛ لیاقت و شایستگی و جاذبه بدنی در آیات قرآن یافت شد اما مفاهیم به دست آوردن و از دست دادن هویت، یافت نگردیدن. در این گروه بیشترین میزان فراوانی متعلق به عنوان «لیاقت و شایستگی» است که در این آیات بیشتر به مهربانی و بخشندگی ذات خداوند متعال اشاره گردیده است.

جدول ۷. مفاهیم دوست داشتن و حساسیت بین فردی در قرآن

ردیف	عنوان	فراوانی	درصد	فراوانی تجمعی
۱	لیاقت و شایستگی	۷۰۱	۷۵/۶	۹۷/۱
۲	جاذبه‌ی بدنی	۲۱	۲/۳	۱۰۰/۰
جمع کل آیات		۷۲۲		۷۷/۹

در ذیل مفهوم چالش انگیزی نیز زیرشاخه‌های؛ واقع گرایی، فریب و کنترل در برابر تأثیر در آیات قرآن مجید یافت شد که بیشترین میزان به عنوان «واقع گرایی» تعلق دارد.

جدول ۸. مفاهیم چالش‌انگیزی در قرآن

ردیف	عنوان	فراوانی	درصد	فراوانی تجمعی
۱	واقع‌گرایی	۱۱۷	۱۲/۶	۴۸/۱
۲	فریب	۱۰۴	۱۱/۲	۹۰/۹
۳	کنترل در برابر تاثیر	۲۲	۲/۴	۱۰۰/۰
جمع کل آیات		۲۴۳		۲۶/۲

در ذیل مفهوم رهبری نیز ذکر این نکته لازم است که این مفهوم در کل مفاهیم پژوهش، بیشترین میزان را به خود اختصاص داده است.

جدول ۹. مفهوم رهبری در قرآن

ردیف	عنوان	فراوانی	درصد	فراوانی تجمعی
۱	رهبری	۹۲۷	۱۰۰/۰	۱۰۰/۰
جمع کل آیات		۹۲۷		۱۰۰/۰

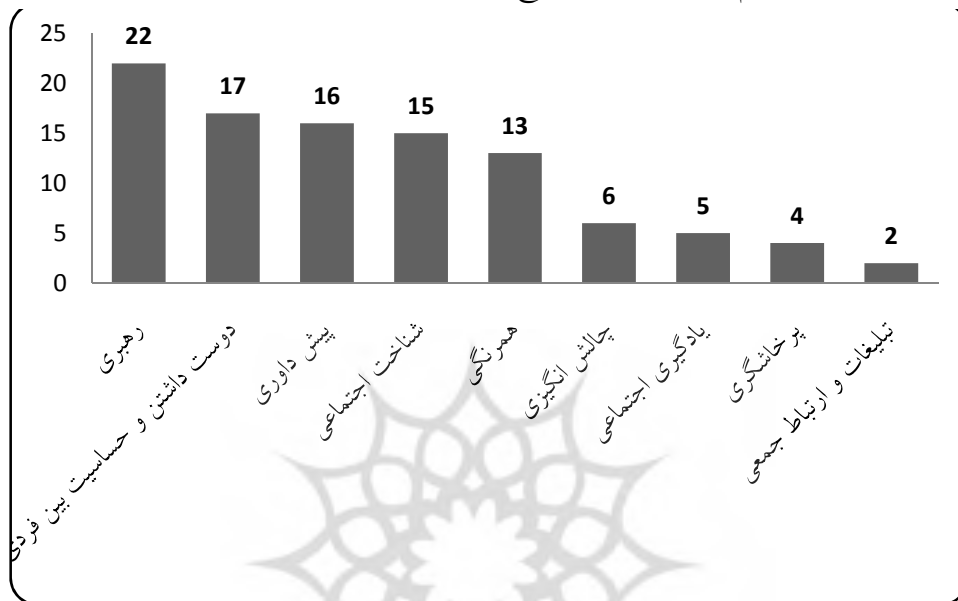
مفهوم یادگیری اجتماعی نیز در آیات قرآن مجید وجود داشته و یکی از عناوین کلی حوزه روان‌شناسی اجتماعی می‌باشد.

جدول ۱۰. مفهوم یادگیری اجتماعی در قرآن

ردیف	عنوان	فراوانی	درصد	فراوانی تجمعی
۱	یادگیری اجتماعی	۱۹۰	۲۰/۵	۱۰۰/۰
جمع کل آیات		۷۳۷		۷۹/۵

نهایت اینکه می‌توان گفت آیات قرآن دارای ۱۳/۷٪ مفهوم هم‌رنگی اجتماعی، ۱/۸٪ ارتباط جمعی و تبلیغات، ۱۴/۹٪ شناخت اجتماعی، ۴/۲٪ پرخاشگری، ۱۵/۹٪ پیش‌داوری، ۱۷/۲٪ دوست داشتن و حساسیت بین فردی، ۵/۸٪ چالش‌انگیزی،

۲۲/۱٪ رهبری و ۴/۵٪ یادگیری اجتماعی می‌باشند که نمودار میله‌ای این مفاهیم به ترتیب بیشترین و کم‌ترین فراوانی به شرح ذیل است:

نمودار ۲. سنجش فراوانی مفاهیم روانشناسی اجتماعی در قرآن

نتیجه‌گیری

با توجه به نتایج به دست آمده از تحلیل محتوای آیات قرآن کریم، می‌توان ادعا نمود که مفاهیم نه گانه و مهم علم روان‌شناسی اجتماعی شامل هم‌رنگی اجتماعی، ارتباط جمعی و تبلیغات، شناخت اجتماعی، پرخاشگری، پیش داوری، دوست داشتن و حساسیت بین فردی، چالش‌انگیزی، رهبری و یادگیری اجتماعی در قرآن مجید وجود داشته که بیشترین فراوانی از میان آن‌ها به مفاهیم رهبری و دوست داشتن و حساسیت بین فردی اختصاص دارد.

هر کدام از مفاهیم فوق‌زیر گروه‌هایی متعددی دارند که اکثر آن‌ها در تحلیل محتوای آیات قرآن یافت شد اما برخی موارد نیز وجود دارد که نشانه‌هایی از آن در قرآن کریم یافت نشد. به عنوان مثال در ذیل مفهوم شناخت اجتماعی، زیر شاخه مربوط

به تفکر خودمدار و در ذیل مفهوم دوست داشتن و حساسیت بین فردی نیز زیر شاخه به دست آوردن و از دست دادن هویت در آیات قرآن یافت نشد.

پژوهش حاضر و پژوهش‌های از این قبیل، می‌توانند استفاده از سرچشمه‌های غنی معرفتی و آموزشی، فهم و درک مفهوم آیات قرآن و تفسیر آن را هدفمند و آسان‌تر سازند. تحلیل قرآن بر اساس مؤلفه‌های علم روانشناسی و روانشناسی اجتماعی به عنوان یکی از مهمترین علوم حوزه علوم انسانی و تا حدودی حوزه علوم تجربی، موضوعی است که طرح آن باعث کشف مفاهیم جدید و تفکر برانگیز است و طرح این موضوع می‌تواند مقدمه‌ای برای ادامه این راه باشد.

یادداشت‌ها

1. Content Analysis
2. Spss

کتابنامه

قرآن مجید.

- ارنسون، الویت (۱۳۸۶)، *روان‌شناسی اجتماعی*، مترجم حسین شکر کن، تهران: نشر رشد.
- اکبرنیا، مهدی (۱۳۸۸)، «بهداشت روانی اعتقادی در اجتماع»، *دوفصلنامه تخصصی قرآن و علم*، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- رضی، سید شریف (۱۳۸۰)، *نهج البلاغه امیرالمؤمنین علی (ع)*، ترجمه محمد دشتی، قم: مؤسسه فرهنگی انتشاراتی زهد، چاپ چهارم.
- طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۸۸)، *تفسیر المیزان*، ترجمه ناصر مکارم شیرازی، تهران: نشر بنیاد علمی و فکری علامه طباطبایی.
- عنبران، مومن (۱۳۸۷)، *توصیه‌های تبلیغی قرآن به پیامبر اسلام (ص)*، اهواز: دانشگاه شهید چمران اهواز.
- قرائتی، محسن (۱۳۸۹)، *قرآن و تبلیغ*، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
- کرپندورف، کلوس (۱۳۸۶)، *تحلیل محتوا، مبانی و روش‌شناسی*، مترجم هوشنگ نایبی، تهران: نشر نی.
- کریمی، یوسف (۱۳۸۲)، *روان‌شناسی اجتماعی*، تهران: نشر ارسباران.

- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۳)، الکافی، تحقیق علی اکبر غفاری، تهران: دار الکتب الإسلامیه، چاپ پنجم.
- محمدی مهر، غلام رضا (۱۳۸۹)، روش تحلیل محتوا، تهران: نشر دانش نگار.
- نجاتی، محمد عثمان (۱۳۸۸)، قرآن و روان شناسی، مشهد: نشر آستان قدس رضوی.
- هاشمی رفسنجانی، علی اکبر (۱۳۸۶)، تفسیر رهنما، قم: بوستان کتاب.
- هاشمی، حسین (۱۳۸۹)، «قرآن و عوامل رویکرد به خشونت»، مجله پژوهش‌های قرآنی، کاشان: دانشگاه کاشان، شماره ۳۷ و ۳۸.
- یوسف زاده، محمدرضا (۱۳۸۸)، تحلیل محتوا در علوم انسانی، تهران: نشر سپهر دانش.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی